

Leeripraktika õigeusu kirikus Eestis 1866–1940

Andrei Sõtšov

Abstract Catechesis in Estonian Orthodox Congregations in 1866–1940

This article examines the history of formation and development of catechesis in Estonian Orthodox congregations in 1866–1940. Catechesis, originally a form of youth work in the Lutheran Church, was borrowed and “domesticated” as an educational practice by the Orthodox Eparchy of Riga, and later by the Estonian-speaking congregations of Estonian Apostolic-Orthodox Church, as early as in the second half of the 19th century.

The first part of this article is retrospective to the introduction of catechism classes as a form of catechesis for church youth in the Estonian Orthodox congregations in Riga Eparchy until 1917. The second part of the article explores the development of catechism teaching in the EAOC congregations and the discussion concerning the catechism and youth work in church periodicals in 1918–1933. The third part deals with the EAOC catechism teaching practice, including the development of youth work during the silent era in 1934–1940.

Keywords catechism classes · catechism · Sunday School · Orthodox Church · Riga Orthodox Eparchy · Estonian Apostolic Orthodox Church

Käesoleva artikli eesmärgiks on käsitleda leeripraktika väljakujunemist ja arengut Eesti õigeusu kirikus enne II maailmasõda, täpsemalt aastail 1866–1940. Vaatluse alla võetakse leeriõpetuse andmine ehk katehhees kui toimiv õigeusu praktika. Leeri võib käsitleda kirikunoorte kasvatustööna kogudustes, kuid laiemalt ka kogukondlikkuse vormina, millel inglise keeles leidub mitu vastet (ingl k conciliarity, synodality, sobornost) ning millena mõistetakse kollektiivset usulist identiteeti, mis koosneb ühistest väärtustest, huvidest ja kultuurist. Lisaks katehheesile vaadeldakse lühidalt ka kogudustes anglikaani kiriku eeskujul alustanud pühapäevakoolide tööd 1920ndail ning Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku (EAÕK) Noorsootöökeskuse ja noorteringide kujunemist 1930ndail.

Siinkirjutaja hüpoteesiks on, et Eesti õigeusu rahvakiriku moderniseerimise ja läänestamise kontekstis võeti uurimisalusel perioodil omaks ja kodustati Venemaa riigikiriku, sh Riia piiskopkonna transkonfessionaalsed laenud (nt konsistoriumid, vaimulike seminaride õppekavad, koguduste hooldekogud) ning kogudusetöö praktikad (nt rahvalaul kirikus ja leeriõpe usulise kasvatusvormina) juba 19. sajandi teisel poolel. Põhiküsimuseks on, kuidas arenes ja kodunes leeriõpe transkonfessionaalse laenuna vaadeldaval perioodil Eesti õigeusu kirikus ning kui elujõuline see lokaalse kogukonnapraktikana oli.

Artikli põhiallikaiks oli esmalt nii tsaariaegne (nt Рижские епархиальные ведомости, Waimulik Sõnumitooja, Usk ja Elu) kui ka II maailmasõja eelne EAÕK perioodika. Aastail 1921–1940 olid EAÕK-l järgmised häälekandjad: Uus Elu (1921–1933), Usk ja Elu (1933–1936) ja Elutõde (1936–1940) ning Narva vene piiskopkonna häälekandja Православный Собеседник. Neist esimese peatoimetajaks oli ülempreester Anton Laar, teisel ülempreester Konstantin Kokla, kolmandal ülempreester Nikolai Päts ning neljandal ülempreester Joann Bogojavlenski (pärastine Tallinna piiskop Issidor) (Rimestad 2012, 54–55). Lisaks on allikana kasutatud Soome õigeusu kiriku häälekandja Aamun Koitto Eesti-alaseid artikleid.

Erinevalt luterlikust kirikust, kus leer konfirmatsioonipraktikana on olnud pikaajaline ja kohustuslik traditsioon ja sestap arhiiviallikates hästi jälgitav, ei saa seda öelda eestikeelsete õigeusu koguduste allikate kohta, eriti mis puudutab tsaariaega. Nii näiteks selgub üksikute koguduste arhiiviallikatest küll, et kirikunoorte leeri korraldati siin-seal usuõpetuse teadmiste kontrollimiseks; siiski selgub allikatest, et leeristatistikale ei olnud ette nähtud üksikasjalikku aruandluse kohustust, mis oli meetrikaandmetel (ristimised, laulatused, matused). Rahvusarhiivi otsingusüsteemides tehtud päringud sõnadele 'leer', 'katehhees', 'катехизация', 'слушания катехизических поучений', 'катехизические собеседования',

'леери' ei andnud samuti tulemusi. Nimetatud asjaolu võis olla tingitud, et kirikunoortele korraldatud lühiajaline leeriõpe ei kuulunud otseselt ei õigeusu koolihariduse õppekavasse ega koguduse tegevusvaldkonda. Tegemist oli omanäolise vaimulike korraldatud lisakursusega kõigile kihelkonna- ja abikooli lõpetanud noortele usualaste teadmiste kontrollimiseks. Seetõttu on nimetatud usulise kasvatustöö praktika raskesti jälgitav; arhiiviviiteid selle kohta leidub siin-seal kas koguduste kirikuameti aasta-aruannetes (vn k *клировые ведомости*), koguduste kroonikates (vn k *церковно-приходская летопись*) või siis kihelkonna koolihooldekogu aruannetes (vn k *отчет о состоянии церковных школ приходского учительского совета*). Kahe esimese allikaliigiga tutvumisel leidis leeri kohta andmeid tavaliselt kihelkonna- ja abikoolide õpilaste statistika lõpus. Ülestähendusi leeris käinute kohta hakati tegema koguduste kirikuameti aruannetes või kroonikates 1880-1890ndatel aastatel (Nt RA, EAA 1960.1.33, 163-164; RA, EAA 1931.1.14, 44; RA EAA 1884.1.1, 67; RA, EAA 1886.3.57, 14-52; RA, EAA 1941.1.41, 2).

Eesti Vabariigi aegsetest arhiiviallikatest on kasutatud Eesti Rahvusarhiivis leiduvat Haridusministeeriumi kirjavahetust EAÕK Noorsootöö Keskusega (RA, ERA 1108.7.233. Kirjavahetus Eesti Apostliku Õigeusu Noorsootöö Keskusega rahaliste toetuste, 1-29; RA, ERA 1108.7.233. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse kodukord, 27-29; RA, ERA 1108.7.233. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse 1939/40. a tegevuse ülevaade, 12; RA, ERA 1108.7.233. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse 1940/41. a tegevuskava, 14) ning Tallinna Linnaarhiivis leiduvat Nõukogude okupatsioonivõimude dokumentatsiooni keskuse likvideerimise kohta 1940. a (TLA.R-1.12-I.112. Eesti Apostliku Õigeusu, s.n.).

Uurimise alt jäävad välja esiteks tsaariajal Riia ja Miitavi piiskopkonna ja EAÕK koguduste juures kihelkonna- ja abikoolides läbiviidud usuõpetus, koguduste hooldekogud (kuratooriumid), vennasteseltsid, õppekapitalid, naiskomiteed, misjoni- ja hoolekandeseltsid, vestlus- ja lauluringid. Teiseks jäävad välja koguduste liikmete ja kooride, sh koguduste noorte poolt 1920-1930ndatel korraldatud külaskäigud ja palverännakud kloostritesse, nt Kuremäele, Petserisse ja Valamosse. Kolmandaks ei käsitle artikkel ka Vene Kristliku Üliõpilasliikumise (VKÜ, vn k *Русское студенческое христианское движение*) ajalugu ja koostööd EAÕK Narva (vene) piiskopkonnaga ning Eesti skautluse koostööd EAÕK Tallinna peapiiskopkonna kogudustega. VKÜ ajalugu ja koostööd EAÕK Narva (vene) piiskopkonna venekeelsetes kogudustes on käsitletud Sergei Issakov (Исаков 1996) ja Irina Pärt (Пярт 2021).

Eesti õigeusu koguduste leeripraktikat pole seni piisavalt uuritud. Teema konteksti aitasid paremini mõista järgmised autorid: professor Gregory L. Freeze uurimused, mis küll ei maini konkreetselt leeripraktikat, ent aitavad siiski mõista 19. sajandi Vene õigeusu kirikus (Vene õigeusu kiriku kohta oli käibel 19. sajandil järgmised ametlikud nimetused: *Российская православная греко-кафолическая церковь*, *Православная кафолическая греко-российская церковь*, *Российская Церковь*, *Русская Церковь*, *Российская Православная Церковь*, *Российская Православная кафолическая Церковь*, *Греко-Российская Церковь*, *Православная Греко-российская Церковь*, *Российская Восточно-православная Церковь*) ja vaimulikes seminarides läbiviidud reforme, mille käigus laenati teistelt konfessioonidelt teatud praktikaid, mida kohaldati õigeusu kirikus, et tugevdada ääreala õigeuskiriku positsioone. Näiteks 1860ndail loodud hooldekogud ehk kuratooriumid (vn k *церковно-приходское попечительство*) (Freeze 2017, 4–17) ja vennasteseltsid (vn k *братство*), millega sooviti anda suuremat finantsilist autonoomiat eesti- ja lätikeelsetele õigeusu kogudustele ning peatada õigeusklike eestlaste ja lätlaste rekonversioon luterlusse. Kirikumuusika ajalugu ja salmimõõdulise laulutraditsiooni (ingl *congregational singing tradition*) arengut EAÕKs on oma monograafias lähemalt uurinud professor Jeffers Engelhardt, kes asetab salmimõõdulise riimilaulu traditsiooni transkonfessionaalse laenu konteksti, millele võib tõmmata paralleele luterliku kiriku koraalidega; ning põhjendab toimunud muudatust sooviga toonitada oma autonoomsust ja eripära, et sulanduda paremini kohalikku kultuurikonteksti (Engelhardt 2015, 106–126). Salmimõõduline laul sai hiljem EAÕK leeripraktika lahutamatuks osaks. Sebastian Rimestad käsitleb oma Erfurti Ülikoolis kaitstud doktoritöös Läti ja Eesti õigeusu kirikute moderniseerimist aastail 1917–1940, mis aitab paremini mõista poleemikat kohalikes õigeusu rahvakirikutes (nt uus Gregoriuse kalender, salmimõõduline riimilaul) ja kogukondlikke praktikaid, sh leeritraditsiooni (Rimestad 2012, 181–217). Lõpetuseks, Liisi Veski artikkel Pätsi-aegse vaikiva ajastu (1934–1940) rahvusideoloogiast (Veski 2023, 15–19) aitab mõista, kuidas Eesti rahvusideoloogiat kopeeriti ja rakendati EAÕK kontekstis.

Artikli ülesehitus on järgmine. Esimene osa teeb tagasivaate leeripraktika kui kirikunoorte katehheesi vormi kasutuselevõtule Riia piiskopkonna eesti õigeusu kogudustes kuni 1917. a. Artikli teine osa vaatlleb leeriõppe kujunemist EAÕK kogudustes ja noorsootööga seotud diskussiooni kiriklikus perioodikas aastail 1918–1933. Kolmas osa käsitleb EAÕK leeripraktikat, sh noorsootöö arengukäike vaikival ajastul aastail 1934–1940.

Leeripraktika kui kirikunoorte katehheesi vormi kasutuselevõtt Riia piiskopkonna Eesti õigeusu kogudustes kuni aastani 1917

13-16-aastaste kogudusenoorte katehheesi ehk leeri traditsioon oli tuntud eestikeelsetes kogudustes juba 1850-60ndail ning kinnistus eesti ja läti õigeusu noorte katehheesi üldvormina Riia ja Miitavi piiskopkonnas 19. sajandi lõpus. Viiteid sõnadele 'leer' ja 'leerilapsed' leidub juba esimestes eestikeelsetes õigeusu õpikutes alates 1860ndaist kuni 1914. a (Se hommikupoolse 1868, 1; Aav 1909, 1; Wahter 1914, 1). Riia piiskopkonna häälekandja peatoimetaja, preester Vassili Štšukin kirjeldas oma ajaloolises ülevaates, et kogudusenoortele korraldati kihelkonnakooli viimase aasta kevadel enne ülestõusmispühi kahe- või kolmenädalane (keskmiselt kuus tundi päevas) katehhees ehk leer, mille eesmärgiks oli kontrollida katekismuse tundmist, kirjutamis- ja lugemisoskust ning harjutada kirikulaulu (Щукин 1908, 16).

Tutvumine Riia piiskopkonna eestikeelsete koguduste leeri kohta käivate arhiiviallikatega aitas jõuda järgmiste tulemusteni:

Esiteks, leer ehk katehhees korraldati kihelkonnakooli lõpetanud 16-aastastele noortele nende usuõpetusalaste teadmiste kontrollimiseks. Tegemist oli 2-3 nädala pikkuse kursusega, mille lõpus kirikunoored käisid pihil ja armulaul ning said täisealise koguduseliikme õiguse ühes õigusega saada hiljem kiriklikult laulatatud. Viimased kaks seika tõendavad, et tegemist oli kirikunoorte omalaadse initsiatsiooniriitusega (MM, JSM_1135, 1 Ar 3007, 3; Hellamaa kirikukroonika 1875. a sündmusi kirjeldav nummerdamata lehekülj, RA, EAA 1931.1.14, 39, 42, 44). Nii näiteks korraldas 6. detsembril 1899 Haapsalu preester Aleksander Bežanitski leerilaste õnnistamise Haapsalu Maria Magdaleena kirikus liturgia ajal. Vaimulik jagas oma jutluses kirikunoortele eetilisi ja praktilisi juhiseid kõlbluses ja käitumises (RA, EAA 1884.1.1, 153). 1. novembril 1892. a Lihulas peetud leeripühal kutsus preester Aleksander Väärat leerilapsi elama kristlikult puhast ja laitmatut elu, võttes oma jutluse aluseks Iiobi raamatu 14. peatüki 6. salmi (RA, EAA 1894.1.5, 258). Leeri läbinud aitasid teinekord kaasa leeri lõpetamisel oma kodukiriku sisustamisel ja kaunistamisel näiteks kirikutekstiilidega (RA, EAA 1931.1.14, 38).

Teiseks, kirikunoorte leer luterlikust kirikust laenatud praktikana oli enamasti tuntud Riia ja Miitavi piiskopkonna eestikeelsetes ja tõenäoliselt ka lätikeelsetes kogudustes. Kui eestikeelsetes kogudustes korraldati leeriõpet juba 1860ndatel ja 1870ndatel, siis venekeelsetes, vastavalt konsistooriumi ettekirjutustele, alates 1890ndatest (nt RA, ERA 1884.1.1, 67). Nendes 1880ndatel Eestimaa kubermangus loodud eestikeelsetes

õigeusu kogudustes, kus tööd alustas eestlasest õigeusu vaimulik, võeti leeriõppevorm kasutusse suhteliselt kiiresti (nt RA, EAA 1894.1.5, 234; RA, EAA 1886.3.57, 14). Mõningates kogudustes korraldati leeriõpetust neidudele ja noormeestele eraldi. Nii näiteks käisid Väandras 1907. aasta kevadel preestri juures tüdrukud, sügisel poisid. Mõlemad said kateheesi kaks nädalat (RA, EAA 1998.1.1, *s.n.*). Lihulas said neiud ja noormehed soo järgi kevad- ja sügisleeri 1896. aastal (RA, EAA 1894.1.5, 287). Halliste-Penuja koguduse leerikool oli jagatud nt 1885. a nii, et noormehed ja neiud ei sattunud õppima samal ajal (RA, EAA 1960.1.33, 165–166). Kateheesi hakati nii neidudele kui ka noormeestele ühiselt korraldama alles 1900. aastal (RA, EAA 1960.1.33, 221–222). Enamikel juhtudel korraldati leeriõpet kogudustes siiski nii noormeestele kui ka neidudele samaaegselt. Leerikooli eksameid mittesooritanud pidid osalema koguduse kateheesis järgmisel aastal (MM, JSM_1135, 1 Ar 3007, 3, Hellamaa kirikukroonika 1875. a sündmusi kirjeldav nummerdamata lehekülg). Mõningates kogudustes, nt Lihulas ja Juurus, on täheldada leerilaste arvukuse langust juba enne 1917. aastat (nt RA, EAA 1894.1.5, 234; RA, EAA 1886.3.57, 14).

Tsaariaegsetes arhiivi- ja perioodika-allikates kurdavad vaimulikud mõnikord kirikunoorte usualaste nõrga taseme üle. Õigeusu abikoolides käinud õpilastel olid usuõpetusalased teadmised tihti palju kehvemad kui 4-klassilise kihelkonnakooli lõpetanutel, kus usuõpetuse tunniplaankava oli keskmiselt 3–6 tundi nädalas. Nii näiteks kurdab Laiuse kirikukroonika kirjutajast preester Joann Johanson kirikukroonikas 1893. a: „Mis haridusest me räägime, kui leeri tulnutest oskas ainult Meie isa palvet ja 10 käsku?“ (GAIA, *Летопись* 1893–1946, 75). Usuõpetuse nõrka taset võis mõjutada venestusaeg ja kohustuslik üleminek kõigis Riia piiskopkonna kihelkonna- ja abikoolides vene õppekeelele, kuna 1883. a Baltimaa õigeusu koolide nõukogu otsusega olid Riia piiskopkonna õigeusu kihelkonna- ja abikoolid sunnitud korraldama õppetööd eesti keele asemel vene keeles (Архим. Иоаким, *Вл. Плисс* 1897, 445). Venekeelne õppetöö puudutas ka usuõpetust. Keelereform raskendas õppetööd mitte-venelastest koolilastele. Laiksaare preester Joann Paavel näiteks seletab oma koguduse koolide 1903/1904 õppeaasta aruandes usuõpetusalaste teadmiste taset sellega, et eesti lastele õpetatakse kõiki õppeained vene keeles, mistõttu teadmised kirikuõpetusest jäävad piiratuks ega puuduta sügavamalt nende hinge. Piiskopkonna tulevase misjonärpreestri Joann Paaveli arvates oleks emakeelsele usuõpetusele üleminek parandanud õpilaste õppe edukust märgatavalt (RA, EAA.1942.1.5, *s.n.*).

Leeriõpetus moderniseeriti ja ühtlustati kogudustes 19. saj lõpus. 21.4.1887 määras pühim Sinod Riia ja Miitavi piiskop Donati Podolskisse

ja Riia ja Miitavi uueks piiskopiks tema asemele Laadoga piiskopi ja Peterburi abipiiskopi Arseni (Brjantsevi). Riia ja Miitavi ülempiiskop Arseni ajal aastail 1887–1897, mil piiskopkonda ehitati 67 uut kirikut ja avati 23 uut kogudust, hakati suuremat tähelepanu pöörama kogudustes ja kirikukoolides läbiviidavale usuõpetusele, kirikukoolide haridusolude parandamisele ja misjonitööle. XXI piiskopkonna nõupidamisel 1888. a täheldas ülempiiskop kogudustes 16-18-aastastele noortele läbiviidava katehheesi ehk leeriõppe suurt kasu kirikule ja noorsoo õigeusu identiteedi suurendamisele. Praoste kutsuti ühtlustama ja korrastama koguduste leeriõpet. Leeri korraldamiseks peeti sobivaks kahte perioodi: 1. oktoobrist 1. novembrini ja suure paastu neljandast nädalast ülestõusmispühadeni. Ühtlustamiseks leeriõppe programme kogudustes, lepiti samal nõupidamisel kokku, et katehheesi kavasse peaks kuuluma õigeusupalvete, jumalateenistuse ja usutalituste seletus, kirikulaul ja katekismus (Архим. Иоаким, Вл. Плисс 1897, 99–105). Samal koosolekul soovitati praostidel laiendada nimetatud kogudusenoorte leeriõppesid näiteks õigeusuga liituvatele luterlastele ning kõigis vanusegruppides koguduseliikmetele (Домашняя беседа 1888, 701–702).

Kaks aastat hiljem, 1890. a, kohustas ka Pühim Sinod Riia piiskopkonna vaimulikke pidama kõigile koguduseliikmetele lisaks leeriõppele üldharivaid katehheesitunde ja usulisi vestlusiringe (О катехизических поучениях 1890, 449–454). 1890ndatel katsetati kogudustes ka usuteemaliste loengute avalikustamist. Nii näiteks alustas Haapsalu preester Nikolai Leismann 2. veebruaril 1894. a avalike loengute (vn к народныя чтения) pidamist Haapsalu Nikolai (vene) koolis Haapsalus. Kõneõhtud olid tasuta ja avatud kõigile. Loenguid illustreeriti valguspiltidega ja need algasid alguslauluga „Taevane kuningas“, järgnes preestri ettekanne ühes valguspiltide näitamise ja lõpus esitasid Haapsalu Nikolai (vene) kooli õpilased rahvale 2–3 vaimuliku sisuga laulu. Raha valguspiltide varustuse ostmiseks ja kõneõhtute pidamiseks saadi Baltimaade õigeusu vennasteltsilt. Üldharivaid loenguid peeti nii kristlikel kui ka ilukirjanduslikel teemadel. Aastail 1894–1899 korraldati avalikke loenguid Haapsalus ühtekokku 64 korda, keskmiselt 12 korda aastas, ning neist võttis osa ühtekokku 8960 inimest (RA, EAA 1884.1.1, 78–79, 81–84, 152). Avalikele loengutele lisaks alustati mitmetes kogudustes usuringide pidamist (vn к внебогослужебные беседы). Usulisi vestlusiringe korraldasid preester ja köster koguduseliikmetele tavaliselt kas kirikus või kihelkonnakoolis. Ringi teemadeks oli nt Lihulas 1892. a sügisel kristlik usk, lootus, palve ja pühade säilmete austamine. Ringi lõpus peeti lühike õhtupalvus (RA, EAA 1894.1.5, 258).

Õigeusu kiriku haridussüsteemi madal rahastatus riigi poolt, emakeelse õppe puudumine ja kohustuslik venekeelne õpetus (v.a usuõpetus) kõigis eesti- ja lätikeelseis õigeusu kihelkonna- ja abikoolides, õpetajate madalam palk ministeeriumi ja luterlike koolidega võrreldes, 1905. a revolutsiooni järel sagenenud konversioon luterlusse ning nõrk köster-koorilauljate koolituse ja kirikulaulu tase seadsid õigeusu kirikutööle Baltimaades omad piirangud. Aktiveerimaks Riia piiskopkonnas läti ja eesti õigeusklikke kogudusi, hakati kord kahe nädala jooksul, Pühima Sinodi kulul ning Riia Peeter-Pauli vennasteseltsi ja tellijate kaasabil, kohalikes keeltes avaldama kahte õigeusu ajakirja: 1903. a Pareizticīgo Latviešu Vēstnesis ja 1904. a Waimulik Sõnumitooja. 1908. a nimetati eestikeelne häälekandja ümber Usuks ja Eluks ning mõlemad häälekandjad hakkasid ilmuma kord nädalas. Tiraažid ei olnud siiski suured (1000–2000 eksemplari) ning nende levitamine õigeusu kogudustes tekitas raskusi (Отчетъ Рижскаго Православнаго 1909, 12–13).

Keiser Nikolai II ususallivuse edikt 1905. a nõrgendas õigeusu staatust Baltimaades veelgi, sundides kohalikku vaimulikkonda otsima uusi võimalusi sisemisjoni- ja usuõpetuse taseme parandamiseks. Kirikukohus, suhted teiseusulistega, abielulahutuse küsimus, demokraatliku valimispõhimõtte sisseviimine vaimulike ja täiskogu delegaatide valimistesse – nõnda võib märksõnadena loetleda teemasid, mis vajasid ümberhindamist. Baltimaades oli aktuaalne, kuidas suhtuda õigeusust taganejatesse, luterlusse ja muudesse ideoloogiatesse (nt sotsialism, tolstoilus) üleminejatesse ning kuidas hoida ära säärast „dissidentlust” (XXVI съѣздъ духовенства 1905, 912, 928).

Seepärast tehti 1905. a Riia piiskopkonna praostide ja vennastekoguduste esindajate täiskogul ettepanek muuta leeriõpe kohustuslikuks kõigi piiskopkonna koguduste 15-aastastele noortele ning soovitati populariseerida õigeusu salmimõõdulist kirikulaulu eestikeelsetes kogudustes ja koduseks kasutamiseks (XXVI съѣздъ духовенства 1905, 920, 928). Vaimulikud täheldasid, et kirikunoored olid hakanud alates 1905. a kaugenema koguduseeluse osalemisest. Aastail 1905–1908 püüti Riia piiskopkonna kogudustes aktiveerida kogukondlikkust, lisades sellele uusi vorme, näiteks vestlus- ja lauluringe (vn k народныя чтенія, собесѣдованія, молитвенныя собранія), kuid tulemus jäi tagasihoidlikuks. Lauluringid ühes palveteenistuste ja vestlusingidega võetakse eestikeelsetes õigeusu kogudustes käbele 1911–1916 kas võitlemaks baptismi leviva misjoni- ga või siis selleks, et õpetada koguduserahvale õigeusu salmimõõdulisi rahvalaule. Vestlus- ja lauluringide raames korraldati erinevaid näitusmüüke, korjamaks toetusi nt koolilastele, sõjameeste peredele või siis eri

muusikariistade, nt harmooniumi ostuks (GAIA, *Летопись* 1893–1946, 166; RA, ERA 1941.1.41, 26). Leer eesti- ja lätikeelsetes maakogudustes oli küll omaseks saanud, kuid leerilaste hulk hakkas seoses linnastumise-ga langema (По вопросам церковного 1910, 778–783). Ebaedu ühe põhjusena toodi ka venestamist ja seda, et eesti- ja lätikeelsete laste kohustuslik õpetamine vene keeles õigeusu kirikukoolides kasvatas õigeusu vastu ükskõiksust ning äratas suuremat huvi maakeelse luterliku hariduse võimaluste vastu (XXVII Епархиальный Съездъ 1908, 828–832; RA, EAA.1942.1.5, s.n.).

1908. a arutati Riia piiskopkonna täiskogul vastumeetmeid, kuidas võidelda kasvava usuleiguse ja noorte võõrdumisega kirikust. Tehti ettepanek suurendada eesti- ja lätikeelse usukirjanduse avaldamist, tõhustada usuõpetust koolides, lisada õppekavasse kohalikku õigeusu kirikulugu ning liturgikat, kaasata kohalikke vennasteseltse abi- ja kihelkonnakoolide finantseerimisse ning aktiveerida koguduseliikmete seas uuemaid kogukondlikke praktikaid, nt vestlusringe, leeriõpetust ja salmimöödulist laulu (XXVII Епархиальный Съездъ 1908, 843–850).

1910. a Riia piiskopkonna esindajate koosolekul nenditi, et 1905. a täiskogul vastu võetud ettepanekud piiskopkonna ja koguduseelu reformimiseks jäid enamuses kahjuks teostamata. Nii näiteks jäi kirikuteenijate määramine endiselt tsentraliseerituks ehk piiskopi ja konsistooriumi pädevusse ning ilmikutest koguduseliikmete hääletuskord vaimulike kandidaatide valimiseks jäi välja töötamata. Uus Riia ja Miitavi piiskop Joann (Smirnov) ei toetanud eesti- ja lätikeelsete delegaatide 1905. a pakutud jumalateenistuse korra kaasajastamise ettepanekuid. Täiskogul tõdeti, et ususalлівusedikti eelse perioodiga võrreldes langes leerilaste arv eesti- ja lätikeelsetes maakogudustes (По вопросам церковного 1910, 778–783).

Leeriõpetuse kava üle diskuteeriti ka häälekandjas Usk ja Elu. Nii näiteks rõhutasid 1913. a Riia piiskopkonna preester-misjonär Joann Pavel (Paavel) ja ülempreester Mihhail Suigusaar, et vaatamata kasvavale usutuimusele jääb kirikunoorte leeri põhisisuks eelkõige usuõpetus, mitte ilmalikud õppeained (Paavel 1913, 575). Lühidalt, 1905. a täiskogu ettepanek muuta leeriõpe eesti- ja lätikeelsetes õigeusu kogudustes kohustuslikuks jäi täide viimata kuni 1917. a Veebruarirevolutsioonini. Kuna tegemist oli vabatahtliku kirikunoorte kasvatustöövormiga, piirdus selle levikuala enamasti Lääne-Eestis ja Pärnumaal eestikeelsete kogudustega. Ida-Eesti kogudustes hakkas leeritraditsioon levima alles 20. sajandi alguses. Nii näiteks korraldati Laiusel esimene leerikursus kirikunoortele alles 1916. a, kui sinna määrati varem Paadremaal teeninud preester Theodor Männiksaar. 19. septembrist 10. oktoobrini 1916

osales Laiuse õigeusu koguduse leeris ühtekokku 16 kirikunoort (GAIA, *Летопись 1893–1940*, 167).

Leeriõppe kujunemine EAÕK kogudustes ja noorsootööga seotud diskussioon kiriklikus perioodikas aastail 1918–1933

Eesti iseseisvumisega 1918. a muudeti EAÕK rahvakirikut puutuv seadusandlus demokraatlikumaks (nt kirikuteenijate valimine kogudustes). Aluseks võeti Veebruarirevolutsiooni järel Moskvas kogunenud kirikukogu piiskopkonna, praostkonna ja koguduse seadused, mis 1919. a tõlgiti ja avaldati eesti keeles (Õigeusu Kirikuseadused 1917–1918). Tutvudes ajakirja Uus Elu 1918–1920 aastakäikudega, ei leidnud siinkirjutaja kogudustes kasutusel olevast leeriõppest kahjuks ühtegi viidet.

8/21. aprillil 1918 korraldas Tallinna piiskop Platon Tartus praostkondade esindajate nõupidamise. 15/28. aprillil 1918 saatis esikarjane pöördumise kõigile piiskopkonna preestritele, diakonitele ja teistele kirikuteenijatele. Pöördumises kutsuti säilitama ja hoidma usku Jumalasse, tõelist vagadust ja sooja ristiinimese tunnet. Oma pöördumises visandas uus piiskop ka põhisuunad koguduseelu arendamiseks: palvetada, lugeda Jumalasaõna, säilitada elavat suhet koguduserahvaga, kehtestada kogudustes kord aastas leeriõpetus, toetada salmimõõdulist rahvalaulu ning korraldada jumalateenistustele lisaks ka palvekoosolekuid kodudes. Piiskop Platoni pöördumine ilmus ajakirjas Uus Elu 1924. aastal (Piiskop Platoni esimene 1924, 3).

Piiskop Platoni suunda jätkati ka pärast tema mõrvamist Nõukogude punaarmee enamlaste poolt Tartus 14. jaanuaril 1919. Tema volitusel hakkas Eesti õigeusu kirikut juhtima Eesti Piiskopkonna nõukogu, mis 4. septembril 1920 nimetati ümber EAÕK Sinodiks (Kaljukosk 1998). Eesti Vabariigi Ajutine Valitsus kinnitas õigeusu koguduste korra 19. aprillil 1919 seadusega nr 72 (Kreeka-katoliku (Wene õigeusu) 1919, 227). Eesti õigeusu kiriku kandvateks ideedeks said iseseisvalt toimiva koguduseelu ülesehitamine, rahvakiriku kogukondlike praktikate edendamine, sh näiteks üleminek uuele kalendrile ja salmimõõdulisele üldlaulule, kristlik kasvatus, pühapäevakoolitöö, noorte leeriõpetus eestikeelsetes õigeusu kogudustes (Rimestad 2012, 181–199).

Vabadussõja lõppedes jäid kirikud siiski omamoodi vaeslapse ossa, sest põhiseadus ei tunnistanud Eestis riigiusku ja kirik oli riigist lahutatud. 1921. a lõpetati koolides usuõpetuse andmine. Nendes oludes tuli Eesti õigeusu kirikul seada uutele alustele nii oma struktuur kui ka tegevus.

22. jaanuaril 1921 asutati laste pühapäevakool Tallinna Issandamuutmise koguduses. Põhjused olid väga lihtsad: koolides usuõpetust ei antud, aga mitmed koguduseliikmetest vanemad soovisid selle toimumist. Esimese õppeaasta teisel semestril 1922. a tuli kokku 300 õpilast, kes jaotati kahte gruppi (klassi): õhtu- ja hommikukool. 1922/23. õppeaastal kasvas õpilaste arv 350ni. Pärast usuõpetuse taastamist koolides peatati pühapäevakooli tegevus. Hiljem palusid mitmed vanemad vaimulikku alustada pühapäevakooliga uuesti 1924. a kevadel, olles pettunud koolide liigse rahvusliku Kalevipoja-kallakuga usuõpetuses. EAÕK laste usukooli taasavamise õnnistas 4. novembril 1923 Tallinna külasthanud Soome abi piiskop Herman (Aav) ehk juba paar kuud enne selle ametliku taasavamist (Üks pealtvaataja 1925, 4).

Pühapäevakool kogunes pühapäeviti kaheks tunniks (kell 16–18). Kursus jagunes kolmeks osaks: 1) Kristuse elu ja õpetus; 2) Kristuse kogudus, selle õpetus ja sakramendid; 3) palve, kirikupühad, kirikulaul (Laar 1923, 15–16). Õppeaineteks olid: 1) palved ja jumalateenistused; 2) piiblilugu ja kirikulugu; 3) kirikulaul; 4) praktiline osalemine kirikuteenistustel ja kirikuelus. Õpetajatena toimisid preestri määratud aktiivsemad koguduseliikmed.

Pühapäevakooli õpilastele korraldati kaks korda aastas laste liturgia (enne jõulupühi ja suurel kesknädalal enne ülestõusmispühi), kord aastas jõulupuu, lisaks lõpupeod ja perekonnaõhtud. Osa lapsi koondus keelpilliorkestriks. 14. juunil 1925 korraldas pühapäevakool Tallinna kogudustes lastepäeva, millel osales ka Pärnu Issandamuutmise koguduse lastering. Päev algas rongkäiguga kirikusse, jätkus liturgia ja laulukontserdiga ning lõppes ühise einega, mida korraldasid lastele nende vanemad (Üks pealtvaataja 1925, 6–7).

Pühapäevakoolilaste arv aastail 1922–1923 kõikus 80 ja 150 vahel. 1925. a pikendati kool kolmeaastaseks. Esimesel õppeaastal õpetati Kristuse elu ja õpetust, palveid ja suuri kirikupühasid; teisel aastal Uue Testamendi lugusid ja nende seotust kirikupühadega ja jumalateenistuste ning sakramentidega; kolmandal aastal Uue Testamendi kõlblusõpetust (nt Jeesuse mäejutlus) ja harjutati kirikulaulu. Õppekavasse kuulusid ka jalutuskäigud linnas ja väljasõidud loodusesse (Laar 1925, 9).

1920ndail asutati Tallinna eeskujul ja vaimulike eestvedamisel pühapäevakoole ka teistes kogudustes (Laar 1927; 5), nt Juurus, Haapsalus, Türil, Laimjalas, Muhu-Rinsil (Muhu-Rinsist 1925, 7), Võrus ja Narva eesti õigeusu kogudustes. Näitena olgu toodud ka Võru õigeusu koguduses preester Joann Rõbakovi 1921. a loodud lastering, kus õpetati piiblilugu ja kirikulaulu, korraldati jõuluajal ja enne suurt reedet peoõhtuid ning

kaasati lapsed laulma jumalateenistustel ja kaunistama pühade aegu talgute korras kirikut (Rõbakov 1927, 7–8). Jõhvis asutati kahest rühmast koosnev pühapäevakool 1927. a (Eesti ap-õigeusu Sisemisjoni 1929, 13).

1.–4. septembrini 1921 toimus Tallinnas EAÕK täiskogu, millel kinnitati näiteks kirikuteenijate valimise kord ja loodi likvideeritud Balti vennasteseltsi asemele EAÕK abikassa (Kirikukogu otsused 1921, 30). Täiskogu teemadeks olid ka noortetöö ning kogudustes läbiviidava laste ja noorte usuõpetuse taseme parandamine (Eesti Apostliku-usu kiriku 1920, 6). Kohustusliku usuõpetuse lõpetamisel riiklikes koolides 1921. a otsustasid EAÕK delegaadid panna rohkem rõhku koguduste laste- ja noorsootööle. Kasulike vormidena nähti palvetunde, vaimulikke kõneõhtuid, laste jumalateenistusi, kirikuleeris käinutest koosnevaid noorteringe (Kirikukogu otsused 1921, 30). Need vormid aitaksid täiskogu delegaatide arvates kompenseerida kooliprogrammis puuduvat usuõpetust (Kirikukogu otsused 1921, 27–28).

Samal täiskogul esitas preester Nikolai Päts läbivaatamiseks ja kinnitamiseks enda väljatöötatud leeriprogrammi, mis koosnes neljast põhiosast: 1) Jumal kui kasvataja (Vana Testamendi lood ühes 18 tunniga), 2) Jumal kui Lunastaja (Uue Testamendi lood ühes 7 tunniga), 3) Jumal kui pühitseja (Kiriku sünd ja areng ühes teiste kristlike konfessioonide vaatlemisega, 8 tundi) ning 4) Jumala kogudus ja kirik (kümme käsku, usutunnistus, sakramendiõpetus, liturgika ja kirikulaul). Programm koosnes 58 tunnist ning käsitles enamasti Uut Testamenti ja Kristuse õpetust, kiriku usudogmasid ühes usutunnistusega ja kristliku eetika küsimusi (nt abielu, perekond, isamaalisus). Programm ei olnud erapooletu ka ideoloogilistes küsimustes. Näiteks üks tund nimega „Kristlik usk ja tema vahe sotsialismiga võrreldes“ valgustas kirikunoori poliitilistes küsimustes. Täiskogu kinnitas Nikolai Pätsi leeriprogrammi ja soovitas seda kasutada koguduste noortetöös (Laialisemaks tutvustamiseks 1921, 1–12).

1922. a täiskogul kinnitatud kirikuseaduse paragrahvi 99 tehti leerikõigis eesti- ja segakeelseis õigeusu kogudustes 16–17-aastastele kirikunoortele kohustuslikuks (Eesti Ap.-Õigeusu Kirikuseadus 1922). Õigeusu leeriopet õnnestus edaspidi paremini korraldada eeskätt suuremates linnakogudustes (nt Tallinnas, Pärnus, Kuressaares ja Valgas), kuid see oli edukas ka mõnes äärealade väiksemas eesti õigeusu koguduses (nt Narvas ja Setumaal). Suuremates kogudustes (nt Pärnu Issandamuutmise kogudus) korraldati kirikuleeri igal aastal peamiselt kahel kujul: noorte üldleer suvistepühäl ja eraleer eri vanuses õigeusu kirikuga liitujatele muul ajal, nt jaanipäeval (Pärnu Issandamuutmise koguduse 1930). Siinjuures on

huvitav, et leeriõppesse põimiti ka kirikumuusika õpetamist. Salmimõõtu ehk riimi pandi enamik õigeusu jumalateenistuste kirikulaule, mis avaldati nummerdatuina 1922. a Eesti Apostlik-Õigeusu kiriku lauluraamatus, milles leidis ka kümme leeri- ja seitse lastelaulu. Riimilised *noorerahva õnnistamise-püha* laulud rõhutasid ristimises antud töotuste uuendamist ja õigeusu kiriku traditsioonile truuks jäämist (nt laulud nr 557 ja 563), kõlbluslikku puhtust, tänumeelsust ja Püha Vaimu armus püsimist (nt laulud nr 556, 558 ja 564) (Eesti Apostlik-õigeusu kiriku 1922, 318–327).

1922. a moodustas Tallinna Issandamuutmise koguduse preester Anton Laar koguduse juurde esimese noorteringi Põhjala varem leeris käinud leerilastest, kes soovisid säilitada sidet kogudusega ja toetada selle noortetööd. Ringis tegutsesid usuteaduse, laulu ja spordi harud, liikmed osalesid ka noorte segakooris, aitasid kaasa koguduse noorte jumalateenistustel, tegid koostööd pühapäevakooliga. Tallinna sisemisjoni preestri Aleksander Osipovi kaasabil koostati ringile põhikiri ja uuendati juhatuse koosseis 1938. a (Eesti Ap.-Õigeusu Kirikuseadus 1922, 171). Mujal õigeusu kogudustes tekkisid noorteringid enamasti 1930ndail.

1925. a novembris vastu võetud ja 1. jaanuaril 1926 kehtima hakanud usuühingute ja nende liitude seadus tõi riigi ja usuliste organisatsioonide suhetesse selguse. Seadusega fikseeriti, et usuühingud ja nende liidud on eraõiguslikud organisatsioonid ja nende tegevus on korraldatud samamoodi kui tavalistel ühingutel ja seltsidel. Kõik usuühingud, sh nende liidud, on riigi ees võrdsed, kõigile kehtisid samad õigused ja kohustused (Rohtmets 2018, 60–61). Seega jäi koguduste kuulumine liitu ehk allumine kirikule koguduste endi eraasjaks. Kehtivuse kaotasid EAÕK õigeusu kirikutes, nt Tartu Jüri koguduses, seni kasutusel olnud 1919. a Eesti Vabariigi Ajutise Valitsuse kinnitatud Kreeka-Katoliku (Vene õigeusu) kirikuvalitsuse ja koguduste omavalitsuse ajutised korraldused (RT nr 28/29, 1919) ühes teiste kirikuseadustega (Usuühingute ja nende liitude 1925, 5–7). Siseministeriumi administratiivasjade peavalitsuse juhataja Eugen Maddison rõhutas uut seadust kommenteerides, et usuühingutele jäi usuliidust (keskvalitsusest) sõltumatu *status quo* juriidilise isiku staatus, õigus iseseisvalt registreerida oma kogudusi ja selle põhikirju Siseministeriumis, valida ja määrata ametisse kirikuteenijaid, korraldada iseseisvalt oma majanduslikku ja usulist elu. Ka laste- ja noorsootöö jäi täielikult koguduste õlgadele (Usuühingute ja nende liitude 1925, 7–8).

1926. a veebruaris pöördusid metropoliit Aleksander, ülempreester Anton Laar ja Timotheos Kuusik EAÕK koguduste poole üleskutsega aktiveerida laste- ja noorsootööd. Abinõudena nähti kirikulaulu praktiseerimist kirikus ja kodus, laste ja noorte kaasamist palveteenistusse ja

ringitegevustesse, õigeusu kirjanduse (nt palveraamatud, viiside raamatu II osa, õigeusu koguduse ajalugu) avaldamist ja õigeusu erakeskkooli loomist (Aleksander, Laar, Kuusik 1926, 1–2).

Anton Laar populariseeris pühapäevakooli Uue Elu veergudel katseprojektina ja võimaliku alternatiivina koolide interkonfessionaalsele usuõpetusele. Oma 29. detsembril 1926 vaimulike konverentsil peetud ettekandes laste- ja noorsootöö kohta tegi ta järgmise kokkuvõtte:

1. Kogudustes läbiviidav usuõpetus pole kaugeltki rahuldav.
2. Pühapäevakoolil on pikk ajalugu teistes kristlikes konfessioonides ja selle peasihiks on evangeliseerida õigeusu vaimus, nt õpetada lapsi laulma kirikulaule, tundma pühakirja ja käima armulaua.
3. Väide, et leeriõpetus on luterlaste järeletegemine, on väär, kuna seda korraldati ametlikult ka tsaariajal.
4. Õigeusu kogudusi võib seoses usuõpetusega jagada kolmeks:
 - a) linna ja alevi kogudused, kus usuõpetus on korraldatud kõige paremini;
 - b) maakogudused, kus lapsed enamasti saavad usuõpetust koolides ja pühapäevakooli tegevus on täienduseks sellele;
 - c) laialipillatud väiksearvulised kogudused, milles hajevil asuvate laste ja noorte usuõpetust korraldada on kõige raskem (Laar 1927, 4–5).

Koguduste rippumatus kiriku keskvalitsusest ja rahapuudus olid metropoliit Aleksandri (Pauluse) arvates põhjused, miks laste- ja noorsootöö oli 1920ndail enamasti tagasihoidlik ja organiseerimata, ainsateks vormideks peamiselt linnakogudustes korraldatavad pühapäevakoolid, kevaditi korraldatav leeriõpe ning üksikud ringid (Noorteuhtide arutused 1938, 172).

Alates 1920ndate lõpust hakkas õigeusu kirikus tunda andma vaimulike puudujääk. 18.–21. juunini 1929 peetud EAÕK täiskogul otsustati kirikuteenijate koolitamiseks asutada Petseri kloostri vaimulik algkool ja Tartusse vaimulik keskkool (vaimulik seminar) (Ringvaade 1929, 7). Täiskogul osalenud peapiiskop Herman (Aav) lubas loodavatele õppeasutustele Soome riigi ja kiriku toetust (Hermann 1929, 243).

Kogudusenoori üritati koondada ka mitmetes väiksemates kogudustes ja noorte aktiveerimiseks kasutati vaimulikukandidaate. Nii näiteks korraldati 3. novembril 1929 Prangli-Maaritsa koguduses Tartumaal noortepüha, millel vaimuliku eksami sooritanud preestrikandidaat Kirill Glasberg kutsus kohalikke kirikunoori ergutama oma vaimu kiriku ja isamaa suunas, kallama uut õli elulampi, värskendama elutuld. „Noored, kutsun teid Kristuse nimel: tulge kõik ja töötagem ühes kogudusega

Issanda Kristuse Ihu ülesehitamiseks, siis õnnistab Jumal iga tööd ja tegevust, mis meie Kristuse nimel ette võtame.“ (Klasberg 1929, 5).

Laste- ja noorsootöö koguduses olenes paljuski vaimuliku enda aktiivsusest. Perioodika andmeil näitasid kõige suuremat aktiivsust laste- ja noorsootöö korraldamisel üles linnakoguduste vaimulikud, nt ülempreestrid Martin Viik Pärnus, Joann Melts Valgas ja Joann Rõbakov (hiljem Randvere) Võrus. Leidus ka kogudusi, kus traditsioonilist leeriõpet ei korraldatud pikemat aega. Nii näiteks mainiti 1930. a Uues Elus avaldatud Haanja-Plaani koguduse leeripüha kirjelduses, et alalise preestri puudumise tõttu pole samas koguduses kirikunoorte katehheesi korraldatud juba kümme aastat. Leerilapsi õnnistati seekord palmipuudepühal. Alustati rongkäiguga kirikusse, jumalateenistusel esitasid leerilapsed kirikulaule ja said liturgia lõpus preestrilt õnnistuse (Külaline 1930, 15).

Kirikliku alg- ja keskkooli loomiseks ja selleks raha kogumiseks asutati 1930. a Tartus EAÕK Õppekapital (Laar 1930, 3), mille au-esimeheks valiti metropoliit Aleksander ja juhatuse esimeheks Tartu Ülikooli usu-teaduskonna õigeusu õppetooli erakorraline professor Vassili Martinson (Kevätkukka 1930, 108).

1930ndail tekkisid noorterigid ka teistes eestikeelsetes õigeusu linnakogudustes. 1931. a korraldati noorsootööd Pärnu, Tallinna Issandamuutmise, Kuressaare, Haapsalu, Jõhvi, Juuru, Võru, Tartu Aleksandri, Valga, Muhu-Rinsi ja Räpina õigeusu kogudustes. Sellele lisaks tehti mitme koguduste noorsootööd koolide kaudu, näiteks Tartu Jüri ja Kilingi-Nõmme kogudustes. Noorsootöö liidu loomisel tegi ülempreester Anton Laar ettepaneku võtta eeskujuks VKÜ liikumise ülesehitus ja programm (Laar 1932, 4–5).

Majanduskriisi saabumisega Eestisse 1930. a tõusis EAÕK perioodika veergudel esile diskussioon nii laste- ja noorsootöö tõhustamise vajadusest kui ka kirikliku keskvalitsuse rolli suurendamisest koguduste elus. Esimesed artiklid kiriku juhtimise tsentraliseerimise vajadusest ilmusid juba 1929. a (Tõnisson 1928, 11–13). Samal aastal kommenteeris ülempreester Anton Laar 1929. a täiskogu otsuseid ning tegi ettepaneku loobuda liiga demokraatlikust koosolekute-kesksest ja usuühingu-põhisest koguduse juhtimisest, tõhustada koguduste finantsjuhtimist ja karmistada koguduse liikmelisusega seotud nõudeid. Kiriku seisu resümeeris ta järgmiselt: „Aga meil unustatakse kõik see enam ja vähem! Kaob kallis aeg ja vähenevad päev-päevalt võimalused, mis seni olnud. Sest iga aasta kasvab Kristuse vastane vaim, iga aastaga vähenevad nende read, kel süda soe meie usuasja vastu.“ (Laar 1929, 4).

1931. a Uues Elus Rändaja varjunime all esinenud kolumnist, siin-kirjutaja arvates Nikolai Päts, võttis tabavalt kokku kirikliku noorsootöö seisuga EAÕK-s: „Suur on veel ühistunde puudus /---/. Palju on sööti jäänud /---/ enamikus kogudustes andeksandmata lohakas korras meie koguduse noorsoo küsimus. Kuigi siin-seal lapsed veel võtsid osa usuõpetustundidest, siis on see käesolevast aastast peale toimepandud koondamise järele täiesti segi /---/. Kooli usuõpetuse tunnist selleks ei jätku.“ (Märkmed koguduse elust 1931, 8). Kirjutaja kutsus kogudusi pingutama selle nimel, et korraldada lastele ja noortele vähemalt kaks kuni kolm üritust aastas, ja tunnistas avameelselt, et riiklikes koolides pakutav interkonfessionaalne usuõpetus ei inspireeri noori usuteaduse õpinguteks ja kirikutööks. Korvamaks eestikeelsete vaimulike puudust eriti väiksemates, 300 hingega maakogudustes, soovitas kirjutaja asutada oma keskeriharidusega vaimulik seminar. Tartu Ülikoolis õigeusu usuteaduse kraadi omandanud noored ei soovinud Rändaja arvates minna teenima väiksematesse maakogudustesse. „Missugune ülikoolidiplomiga mees läheb kuhugile Ristile, Kullamaale, Mäemõisa, Emmastesse jne? Ja mis ometi hakkab ta seal peale? /---/ Ja palju meil on üldse kogudusi, kes täieliku ülespidamise kirikuametile annavad?“ (Rändaja 1926, 8).

Kasvava vaimulike puuduse heastamiseks korraldati 1.–12. novembrini 1932 Tallinnas vaimulikukandidaatidele kahenädalased usuteaduslikud kursused. Kursustel osales 34 inimest, kellest 12 olid vaimulikud ja 22 ilmikud. Kursuse ajal pühitseti preestriks Jakob Sarv, kes valiti Penuja preestriks, ja Nikolai Rand, kes valiti Antsla ja Kaika koguduse preestriks. Kursuste lõpus sooritasid preestriksami Sinodi komisjonis endine TÜ usuteaduse õpilane Artemi Pops, köster Mihhail Tapp, endine köster Johannes Ervart, ilmik Felix Renberg ja endine sõjaväelane Paul Hirv. Sellele lisaks avaldasid vaimulikuks saamiseks soovi endine köster-kooliõpetaja Georg Vahur, kirikulaulja Nikolai Leisman, endine köster D. Sokolov ja kirikulaulja Aleksander Maripuu (Kursuslane 1932, 3).

1920. aastate lõpus hakati õigeusu kirikus tunnetama suuremat vaimulike puudujääki ja astuma konkreetseid samme nende juurdekasvu tagamiseks. 1932. a otsustati EAÕK täiskogul asutada preestrite koolitamiseks Petseri kloostri keskerihariduse baasil vaimulik seminar ja toetada aktiivsemalt Tartu Ülikoolis õppivaid apostlik-õigeusu üliõpilasi. Täiskogul esinenud Tallinna preester Georgi Aleksejev kutsus kogudusi korraldama laste jumalateenistusi ja -ristikäike ning asutama kirikute juurde pühapäevakoole ja lasteringe, et tõhustada laste- ja noorsootööd (Церковная жизнь. Эстония 1932, 122). Petseri vaimulik seminar avati Petseri kloostri 1933. aastal ja see asutus suutis lõpuks tagada EAÕK

kirikuteenijate vajaliku juurdekasvu. Petseri vaimulik seminar tegutses kuni selle sulgemiseni Nõukogude võimu poolt 1940. Seminaril oli ühtekokku 4 lendu ja selle lõpetas ühtekokku 49 seminaristi ja vabakuulajat, kellest suur osa pühitseti vaimulikeks ja asus teenima kogudustesse (Schvak 2011, 84–85).

Leeripraktika, sh noorsootöö arengukäik vaikival ajastul 1934–1940

1934. a hakkas valitsus riigipöörde tulemusena ilmutama elavamat huvi luteri ja õigeusu kirikute senisest elujõulisema kujundamise vastu. 1925. a lõpetati usuühingute ja nende liitude seadusega kehtestatud kõikide usuorganisatsioonide võrdsus ja ühetaolisus ning usukoondised jagati kahte tasandisse. Need kirikud, kelle liikmete arv ületas 100 000 piiri, said teistest kirikutest ja usuühingutest suurema avalik-õigusliku staatuse. Suuremate n-ö rahvakirikute põhikirjad ja -määrused kinnitas Vabariigi Valitsus, teiste usuorganisatsioonide omad – siseminister. Sarnaselt riigiaparaadi tsentraliseeritud juhtimismudeli seadusandlusega suurendati kirikute keskorganite ja kirikujuhtide volitusi (Rohtmets 2018, 122–123). Samal aastal pani riigivanem Konstantin Päts oma dekreediga kehtima kirikute ja usuühingute seaduse, millega kirik sai avalik-õigusliku asutuse õigused enesekorraldamiseks ja -valitsemiseks. Selle seaduse põhjal töötati välja, registreeriti ja avaldati 1935. a Riigi Teatajas (RT) nr 48 EAÕKi põhimäärus (Grünthal 1952, 7-9), mis andis suuremad volitused nt koguduste elu ja vaimulike juhtimiseks nii EAÕK metropoliidile (§ 11–12) kui ka Sinodile (§ 41–44). Kirikuelu korraldamiseks loodi määru-sega EAÕK esinduskogu (§ 33–38) ning vaidluste, kaebuste ja protestide läbivaatamiseks ja otsustamiseks ning kirikuteenijate distsiplinaarasjade arutamiseks Ülem- ja Alamkirikukohus (§ 163–185) (Eesti Apostliku õigeusu Kiriku põhimäärus 1935).

Käsitledes lähemalt Konstantin Pätsi riigikeskset ja kontrollitud demokraatiat ja senisest sõbralikumaid kiriku-riigi suhteid, tuleb mainida, et avalik-õigusliku ja rahvakiriku staatuse andmise järel asus EAÕK juhtkond senisest aktiivsemalt toetama väljakujunenud poliitilist olukorda ja rahvusideoloogiat. Eesti õigeusu rahvakiriku ajaloo rahvusideoloogilisel ja romantilisel tõlgendamisel on eriti märkimisväärsed EAÕK ametliku häälekandja, ajakirja Elutõde peatoimetaja, presidendi venna Nikolai Pätsi kirjutised. Näiteks toetas tema 1937. a avaldatud artikkel põhiseaduse reformi, populariseeris isamaalisust, sidus Vabadussõja eelajaloolise eestlaste sangarliku võitlusega, andis Tallinna piiskopmärter Platonile

(Kulbuschile) poliitilise märtri, täpsemalt „Eesti iseseisvuse sangari“ tiitli (Päts 1937, 13–14). Muinaseestlaste ajaloo idealiseerimist leidub samuti ka Nikolai Pätsi ilukirjanduslikus loomingus, nii luules (Päts 1935) kui ka proosas (Päts 1940). Sarnaseid rahvusromantilisi ajaloonarratiive leidis rohkesti ka Eesti rahvuskogu liikme Jüri Laamani ning professorite Jüri Uluotsa ja Hans Kruusi artiklites (Veski 2023, 15–19).

Kui pühapäevakoolide loomise buum langes 1920ndaile, siis noorteringide loomise kõrge kogudustes oli enamasti 1930ndail aastail. Ühe näitena võib siinjuures tuua 1934. a Pärnu Issandamuutmise koguduse juurde loodud noorteringi, mis korraldas koosviibimisi ja teeõhtuid ühes usukõlblus- ja kirjandusteemaliste ettekannetega, külaskäike naaberkogudustesse, aitas organiseerida ja tähistada kiriklikke (nt templipüha 6. augustil) ja riiklikke tähtpäevi (nt Vabariigi aastapäev, emadepäev) (Laar 1932, 4-5).

Milline oli kirikliku leeriõppe olukord 1930ndail? Tabelis 1 on toodud kirikuleeris käijate arvud EAÕK Saare- ja Muhumaa kogudustes ning mandri kolmes õigeusu linnakoguduses. Arvudest on täheldada leeriskäijate määrade langust 30-45% võrra nii mandril kui ka saartel vahemikus 1925–1937 (Koguduste aruanded 1925, 13; Ristkokk 1925, 8; Koguduste aruanded 1926, 11; Teated Walga Eesti Ap.-Õigeusu 1926, 15; Teated kogudustest 1926, 15; Tallinna I.-Muutmise koguduse 1926, 11; Pärnu Issandamuutmise koguduse 1928, 11; Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1929, 7; Saare- ja Muhumaa ap.-õigeusu 1929, 7; Pärnu Issandamuutmise kogudus 1929, 8; Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1930, 5; Pärnu Issandamuutmise kogudus 1930, 6; Pärnu Issandamuutmise kiriku 1928; Ristkokk 1930, 17; Andmeid Pärnu praostkonna 1931, 4; Ristkokk 1931, 5–6; Walga ap.-õigeusu koguduse 1932, 7; Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1932, 15; Ristkokk 1932, 6; Valga Eesti peakiriku 1933, 16; Walga linna Eesti 1932; Tallinna Issanda-Muutmise 1933, 16; Ristkokk 1933, 9; Kirikuelu teateid. Tallinnast. 1934, 62; Kirikuelu teateid. Walgast 1934, 63; Saare- ja Muhumaa Praosti 1934, 11; Tallinna Issandamuutmise koguduse 1935, 46; Ristkokk 1935, 145–147; Walga linna Eesti 1935).

Leeriskäijate arvukuse vähenemist võib seletada hariduse, seltsielu ja massimeedia mõjul järjest kasvava sekulariseerumisega Eesti ühiskonnas. Ilmalikustumise aeglustamiseks üritas Eesti riik tugevdada avalikke ülesandeid täitvate luteri ja õigeusu rahvakirikute positsioone järgmiste abimeetmetega. 1934. a anti rahvakirikutele õigus nõuda sundtäitmise korras koguduseliikmetelt liikmemaks ning anti välja maade kompenseerimist puudutav seadus, mille järgi riik kohustus maksma luteri ja õigeusu kogudustele pantkirjadega välja aastail 1919–1934 riigistatud

Tabel 1. Kirikuleeris käijate muutus aastatel 1924-35 EAÕK Saare- ja Muhumaa kogudustes ning mandri kolmes õigeusu linnakoguduses.

Aasta	Tallinna Issanda-muutmise	Pärnu Issanda-muutmise	Valga Eesti kogudus	Saaremaa praostkond (17 kogudust)
1924	60	84	17	325
1925	56	75	31	277
1926		90	26	
1927	75	80		
1928	57	86		245
1929	55	66	28	168
1931	39	50	18	215
1932	34	76	15	196
1933	27		19	195
1934	47	32		171
1935	45	32	7	

kirikuvarad. Kolmandaks, alates 1937. aastast andis riik luteri ja õigeusu kirikutele iga-aastaselt sotsiaal- ja noorsootöö edendamiseks toetust (Rohtmets 2018, 119,133–135).

EAÕK põhimääruse ja juhtnõuete väljatöötamise ja kehtestamise järel võttis EAÕK juhtkond omalt poolt töösse laste- ja noorsootöö õppekavade reguleerimise. 16. juulil 1936 otsustas EAÕK esinduskogu välja töötada uue leerikava (Церковная жизнь въ Эстонии 1936, 110), mis kinnitati 1937. aastal (2. aprilli Eesti Ap.-Õigeusu Kiriku 1937, 110). 1938. a-l ilmusid Elutõe veergudel mitmed artiklid, milles rõhutati üldkirikliku, organiseeritud noortekeskuse vajalikkust (Päts 1938, 233–234). Sarnaselt Anton Laarile ja Nikolai Pätsile tõeses Petseri vaimuliku seminari õpilane Eugen Tamm kirikunoorte järk-järgulist võõrdumist kirikust ja enda hoolele jäämist. Lahendusena nägi ta noorsootööd koordineeriva keskuse loomist kirikuvalitsuse poolt (Tamm 1938, 65). Tahkuranna preester Vladimir Grünberg soovitas kirikuvalitsuse juures tegutsevale noorsoosekretär-instruktorile, et igas praostkonnas võiks olla noortepreester, kes organiseeriks praostkonna kogudustes laste- ja noorsootööd ning viiks maakonna tasandil täide keskvalitsuse juhiseid, samuti, et tuleks luua

noorteorganisatsiooni põhikiri ja kodukord (Grünberg 1938, 249). Laste- ja noorsootöö organiseerimine kohalikes kirikutes oli arutlusel Eesti, Läti ja Soome õigeusu II piiskopikogul, mis toimus 23.–25. septembrini 1938 Petseri kloostris. Usulise kasvatustöö parimaks korraldamiseks ja koordineerimiseks otsustati lähimal ajal luua noorteliidud Soome, Eesti ja Läti õigeusu kirikute keskvalitsuste juurde (AHHA. Kaust 6. Kirjetokirjeitä, yleiskirjeitä, paimenkirjeitä 1925–1953, s.n.).

Noortekeskuse loomise idee sai hoogu, kui EAÕKs korraldati kaks suuremat kirikunoorte üritust: noortepüha 7.-8. augustil 1938 Pärnus ja I ülemaalsed EAÕK noortepäevad 12.–14. augustini 1939 Kuressaares. Pärnu noortepühäl osales ligi 300 kirikunoort. Programmi kuulusid rongkäik Issandamuutmise kirikusse, piiskoplikud jumalateenistused Issandamuutmise ja Katariina kirikutes, noorte üldkoosolek 7. augustil ning noortejuhtide (nt preestrid Aleksander Ossipov, Emanuel Lepik, Eugen Tamm) ja kirikuvalitsuse esindajate (metropoliit Aleksander, ülempreester Konstantin Gustavson) nõupidamine 8. augustil. Pärnu praost Joann Ümarik jagas koosolekul praktilisi juhendeid ringide asutamiseks ja korraldamiseks, Tallinna preester Aleksander Ossipov pidas referaadi noorsootöö ajaloost ja sihtidest, teoloogikandidaat Eugen Tamm rääkis planeeritavatest Kuressaare noortepäevadest (E.A.Õ.K. Pärnumaa praostkonna 1938, 2). Püha lõpetamisel võeti vastu resolutsioon, milles paluti kirikuvalitsusel (Sinodil) asutada üldkiriklik noortekeskus ning palgata keskvalitsuse koosseisu noorsoosekretär (Noortejuhtide arutused 1938, 172). Noorsootöökeskuse loomise ideed kritiseeris Usu ja Elu peatoimetaja Konstantin Kokla, viidates maakoguduste väiksusele, ressursside puudumisele ning vaimulike niigi suurele ülekoormusele. Kokla ei uskunud, et Tallinnas noorsootööametis „näljapalgal“ töötav sekretär suudaks praktilisel tasandil oma bürokraaditöö kõrvalt mingil viisil koguduste noorsootööd elustada (Kokla 1938, 172).

1930ndate II poolel toimusid suuremates EAÕK linnakogudustes pühapäevakoolid, noorteringid ja enamikes maakogudustes korraldati iga-aastaselt leerilõpet ning laste jumalateenistusi. Üheks huvitavamaks tööloiguks kujunesid traditsioonilised leeripäevad, mida korraldati näiteks Pärnu Issandamuutmise koguduses iga aastal kevadel ja varasuvel kaks või kolm korda. Esimene põhileer toimus 2–3 nädalat enne suviste- (või neli-)pühi ja leerilaste õnnistamine esimesel nelipühäl. Selles leeris osalesid tavaliselt 17–20-aastased noored koguduseliikmed ning kohaliku garnisoni noorsõdurid. Teine leer oli kooliõpilaste oma. See toimus pärast lõpueksameid neile, kes esimesest leerist eksamite tõttu polnud saanud osa võtta. Kolmas leer oli varajane ning toimus paar nädalat

enne palmipuudepühi ühes õnnistamisega nimetatud pühal. Seda leeri korraldati Pärnus harva ja peamiselt neile, kes töö või õpingute tõttu ei saanud kahest esimesest leerist osa võtta (Ümarik 1983, 245).

8. augustil 1939 Tallinnas toimunud EAÕK esinduskogul otsustati – vaatamata näiteks Konstanin Kokla kriitikale – asutada EAÕK Noorsootöö keskus. Samuti otsustati kuulutada leeriõpetus 15-20-aastastele noortele kõigis EAÕK kogudustes kohustuslikuks, sh Narva vene piiskopkonnas (*vn k повторительные курсы Закона Божия*) (Eesti ap.-õigeusu Kiriku 1939, 185; Наказы Эстонской Ап 1939, 77). Ettekandega esinenud Ado Birk selgitas, et leer katehheesina ei ole omane ainult luterlikule, vaid ka õigeusu kirikule, et leeri tarvidust Baltimaades toonitasid juba tsaariajal Riia piiskopid, et EAÕKs on see olnud alati sunduslik, ning kaasajal, kui konfessionaalne usuõpetus jätab paljuski soovida, on see lausa hädavajalik. Samal esinduskogul võeti vastu dokument „Juhendid Eesti Apostlik-Õigeusuliste Noorte Organiseerimiseks“, milles EAÕK noorsootöö organisatsioonideks loeti EAÕK Noorsootöö Keskus, piiskopkondade ja praostkondade noorsootöö keskused ning koguduste juures tegutsevad lasteaiad, pühapäevakoolid ja noorteringid (Eesti ap.-õigeusu Kiriku 1939, 185–186). Noorsootöö Keskuse kodukorra järgi moodustasid juhatuse noorsootöö nõukogu, noorsootöö juhatus ja noorsootöö sekretär, kellelt eeldati kõrgemat usuteaduslikku haridust (RA, ERA 1108.7. Eesti Ap.-Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse kodukord, 27–29). Noorsootöö Keskuse esimeseks esimeheks kinnitati preester Emanuel Lepik ja sekretäriks teoloogikandidaat Aleksander Jürisson (Kõik on palutud 1939, 155).

Noorsootöö Keskuse korraldatud õigeusu noortepäevadele 1939. a Kuressaares said õigeaegselt registreerunud 50% sõidusoodustust laeva-, 33% rongi- ja 25% bussireisideks. Päevade kavasse kuulusid piiskoplikud jumalateenistused Nikolai kirikus ühes pihi- ja armulauaga noortele ja praostkondade noortepreestrite jutlustega, rongkäik vabaõhukoosolekule lossiplatsil, noorteuhtide ja Noorsootöö Keskuse nõukogu koosolek (Kõik on palutud 1939, 155). Noorteuhtide koosolekul, mis peeti 12. augustil, otsustati koostada noorteringide standardkavad, luua kiriklik noorteajakiri ja korraldada järgmisel aastal noorteuhtidele õppepäevad (Uut hoogu noorsootööle 1939, 170). Pühapäeval, 13. augustil pühitseti preestriks noorsootöö sekretär Aleksander Jürisson. Viimasel päeval organiseeriti väljasõidud Loodele, Järvele ja Karujärvele (E.A.Õ.Kiriku I noortepäevad 1939, 7). Ühtekokku osales Kuressaare noortepäevadel 200 noort. Samal suvel korraldati ka Tallinna õigeusu koguduste pühapäevakoolilaste ühine suvelaager Keilas, millel osales üle 40 lapse (RA, ERA 1108.7.233. E.A.Õ.K. Noorsootöö Keskus Haridusministeeriumile, 2).

Pärast leeriõpetuse kohustuslikuks muutmist kinnitati EAÕK Narva piiskopkonna pastoraalseminaril Narva preestri, teoloogiamagister Rosislav Lozinski vene keelde tõlgitud ja toimetatud, 33 tunnist koosnev leerikava ja saadeti augustis 1939. a täitmiseks Narva vene kogudustesse (Второй Пастырский Съездъ 1939, 126–127). Paralleelselt noorte leerirõppega korraldati üksikuis Narva vene piiskopkonna kogudustes ka maksulisi piibli- ja liturgika kursusi täiskasvanutele. Näitena olgu toodud siinkohal Tallinna ülempreester Georgi Aleksejevi ja preester Aleksander Osipovi aastail 1939–1940 korraldatud usukursused (vn к Курсы Закона Божія для взрослых), mille osamaks poole aasta eest oli 10 krooni (Курсы Закона Божія 1937, 175; Курсы Закона Божія 1939, 112).

Esimene üle-eestiline õigeusu noorsootööjuhtide koolitus korraldati 8.–10. detsembrini 1939. Sellel osales 56 noorsootöötegijat (RA, ERA 1108.7.233. E.Ap.-Õigeusu Noorsootöö Keskuse 1939/40 aasta tegevuse ülevaade, 12). Kursustel esines tervituskõnega EV Haridusministeeriumi noorsoo ja vabahariduse osakonna noortenõunik Juhan Maisma, kes rõhutas kirikliku noortetöö tähtsust rahva ja noorte aatelises ja hingelises kasvatamises väljaspool kooli. Oma kiriku noorsootööd puudutavas ettekandes nentis preester Aleksander Jürisson, et 1939. a lõpuks tegutses EAÕK Noorsootöö Keskuse alluvuses 21 registreeritud noorteringi 700 liikmega. Pärnu praostkonna noortepreester Vladimir Grünberg tegi ettepaneku kasutada kiriku noorsootöötegijate koolitamisel algkoolide usuõpetuse ja Petseri vaimuliku seminari õppekavasid, vastavalt millele saaksid kursuse läbinud kutsealase pädevuse (Kirikunoorte tegelased olid koos 1939, 260).

Aastaks 1940 tegutses oma noortepreester kolmes EAÕK praostkonnas. 1940. a plaanis Noorsootöö Keskus kutsuda suuremates kogudustes ellu veel 20 noorteringi ja eelringialiste gruppi ning korraldada 29.6.–1.7.1940 Petseris II ülemaalsed noortepäevad (RA, ERA 1108.7.233. E.Ap.-Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse 1939/40. a. tegevuskava, 12).

Kuidas toimus Noorsootöö Keskuse töö ülalpidamine? Põhiliseks sisetulekuallikaks oli EAÕK Sinodi iga-aastane eelarveline toetus. Sellele lisaks sai keskus toetust ka annetustest ja kogudustes korraldatud korjandustest. Nii näiteks organiseeriti 1939. a lõpus EAÕK kogudustes üldkiriklik korjandus keskuse töö toetamiseks ja edendamiseks, mille tulemusena koguti 4380 krooni. Tugevdamiseks keskuse finantsilist alust ja töötegijate koolitust, soovitas veebruaris 1940 ülempreester Konstantin Kokla ühendada keskus seni TÜ apostlik-õigeusulisi tudengeid toetava Õppekapitali Noorsootöö keskusega (Kokla 1939, 2). Osa annetustest ja toetustest saadud summadest suunati väiksemate koguduste

noorteringide ja pühapäevakooliõpilaste toetamiseks (RA, ERA 1108.7.233. E.Ap.-Õigeusu Noorsootöö Keskuse 1939/40 aasta tegevuse ülevaade: 12). Kolmandaks Noorsootöö Keskuse toetajaks oli riik. Aastail 1939-1940 saadi rahalist toetust summas 250 krooni EV Haridusministeeriumi noorsoo ja vabahariduse osakonnalt (ERA 1108.7.233 Haridusministeeriumi Noorsoo ja Vabahariduse, 20-21).

Nõukogude okupatsioon piiras juba alates esimestest päevadest oluliselt kiriklikku laste- ja noorsootööd. 16. juunil 1940 esitas NSV Liit Eesti Vabariigile ultimaatumi, mille tagajärjel algas juba samal kuul Nõukogude vägede sissetung. 19. juunil alustati ÜK(b)P KK liikme Andrei Ždanovi korraldusel vasakpoolse valitsuse moodustamist, eesmärgiga allutada Eesti lõplikult. Riigipööre teostati pärast 21. juunil 1940 Tallinnas organiseeritud kommunistlikku meeleavaldust. President Konstantin Pätsi käsul saadeti Jüri Uluotsa valitsus laiali ning moodustati Johannes Varese valitsus A. Ždanovi pakutud koosseisus. 5. juulil saadeti laiali riigikogu ja kuulutati välja uued valimised, mis toimusid 14.-15. juulil. Kommunistlik riigikogu otsustas 22. juulil pöörduda NSVL Ülemnõukogu (ÜN) poole palvega võtta Eesti NSV Li koosseisu (На чаше вечов 1999, 183-209).

EAÕK häälekandja Elutõde viimane number ilmus 14. juunil 1940 ning Usu ja Elu viimane number 29. juunil 1940. Noorsootöö Keskus likvideeriti oktoobris 1940 (TLA.R-1.12-I.112 Eesti Apostliku Õigeusu 1940, *s.n.*). Kõik kirikute ja usuühingute varad riigistati. Võõrandamise aluseks võeti ENSV Ülemnõukogu (ÜN) presiidiumi 31. oktoobri 1940 seadus suurte majade natsionaliseerimise kohta (RA, ERA R-3.3.41. Seadus suurte majade, *s.n.*). Esimesed õigeusukirikud ja abihooned natsionaliseeriti 1940. a lõpus (RA, EAA 1655-3-416. Virumaa praost Aleksander Männik 1940, 139). Oletatavasti jäi EAÕK pankade natsionaliseerimisel 1940. a juulis ilma hoiustest ja väärtpaberitest. Nende võõrandamise aluseks võeti ENSV riigikogu pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise deklaratsioon (Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse 1940, artikkel 745). 1940. aasta lõpuks võõrandati kõik EAÕK kirikuhooned, maavaldused ja rahahoiused, mille käigus natsionaliseeriti ka Noorsootöö Keskuse varad (TLA.R-1.12-I.112 Eesti Apostliku Õigeusu 1940, *s.n.*).

Kokkuvõte

Käesoleva artikli põhiküsimuseks oli, kuidas leeriõpe transkonfessionaalse laenuna vaadeldaval perioodil Eesti õigeusu kirikus arenes ja kodunes ning kui elujõuline see lokaalse kogukonnapraktikana oli. Riia piiskopid üritasid

luterliku kiriku eeskujul leeriõpet kirikunoorte katehheesina populariseerida juba alates 19. sajandi lõpust, mil kirikunoorte leeripraktika ka kasutusele võeti. Leerikool Riia piiskopkonna eestikeelsetes õigeusu kogudustes oli tavaliselt mõeldud 2–3-nädalase järelkursusena õigeusu kihelkonnakoolis 4. aasta jooksul läbitud usuõpetuskava teadmiste kontrollimiseks. 1905. a Riias toimunud piiskopkonna täiskogul tehti ettepanek muuta leeriõpetus kirikunoorte siirderiitusena kohustuslikuks kõigis Riia piiskopkonna eesti- ja lätikeelsetes kogudustes. Nimetatud kavatsus jäi teostamata Eesti õigeusu kirikus kuni 1921. a, misjärel kirikunoorte leeripraktika leidis edukat rakendust ja sai omaseks EAÕK moderniseerimise käigus kuni aastani 1940.

Käesoleva uurimuse tulemused on järgmised:

Esiteks, kirikunoorte leer ehk katehhees oli tuntud kasvatuspraktikana Riia piiskopkonna eestikeelsetes kogudustes Liivimaal juba 1860–70ndatel aastatel ja Eestimaal juba 1880–90ndatel. Leer kuulus õigeusu kihelkonnakooli hariduskavasse täiendkursusena ja selle põhiülesandeks oli kontrollida 15–16-aastaste kirikunoorte usuõpetusalaseid teadmisi. Eriti üritasid leeriõpet moderniseerida piiskopid Arseni (Brjantsev) ja piiskop Platon (Kulbush), populariseerida leeri ja laiendada tema kasutust. Peale õigeusu kihelkonna- ja abikoolide natsionaliseerimist 1920 saab leerikursusest kogudusesisene noorsootöövorm.

Teiseks, 1921. a muudeti leer kohustuslikuks kõigis EAÕK eesti- ja segakeelsetes kogudustes ja 1939. a ka Narva piiskopkonna venekeelsetes kogudustes. Kirikuleeri esimene õppekava kinnitati EAÕK täiskogul 1921. a ja seda uuendati EAÕK esinduskogu täiskogul 1937. a. Õigeusu leeriõpe oli paremini organiseeritud suuremates linnakogudustes, nt Tallinnas, Pärnus, Kuressaares ja Valgas. Kirikuperioodika andmeil kasutati leeripraktikat edukalt noorsootöö vormina ka äärealade väiksemates eesti õigeusu kogudustes, nt Narvas ja Setumaal. Suuremates kogudustes, nt Pärnu Issandamuutmise koguduses, korraldati igal aastal kaks kirikuleeri kursust: üldleer kirikunoortele suvistepüha aegu ja eraleer eri vanuses õigeusu kirikuga liitujatele muul ajal, nt jaanipäeva paiku. Lisaks leerikoolile asutati 1920ndail EAÕK mitmetes kogudustes pühapäevakooli ning 1930ndail loodi peamiselt leeris käinud noorte algatusel noorteringe.

Kolmandaks, ühiskondliku sekulariseerimisprotsessi tagajärjena hakkas EAÕK koguduste leeris osalejate arv aeglaselt langema aastail 1924–1935. Leeri populaarsuse kahanemine toimus ka suurema õigeusklike osakaaluga maakondades (nt Saare- ja Muhumaa) ja linnades (nt Pärnu). Saaremaal langes leeriskäijate arv ligi 45% ja Pärnus ligi 30%.

Langust aitas 1930ndate teisel poolel kompenseerida EAÕK institutsionaalne tugevnemine, nt EAÕK Petseri seminari loomine 1933. a, EAÕKle avalik-õigusliku institutsiooni ehk rahvakiriku staatuse andmine 1934. a ning laste- ja noorsootöö organiseerumine EAÕK Noorsootöö Keskuse juhtimise alla 1939. a.

Lõpetuseks, EAÕK noorsootöö kõrgeaeg oli aastail 1938-1939. Suuremateks sündmusteks olid 1938. a Pärnus korraldatud noortepüha ja 1939. a Kuressaares korraldatud EAÕK I ülemaalsed noortepäevad. Regulatsioon, sh juhend noorsootöö arendamiseks kogudustes töötati välja ja kinnitati EAÕK esinduskogul aastail 1938-1939. Praostkondade juurde loodi noortepreestrite ametikohad, kelle ülesandeks sai noorsootöö organiseerimine praostkonna kogudustes. 8.-10. detsembrini 1939 korraldati üle-eestiline õigeusu noorsootööjuhtide koolitus, mille peateemaks oli kvalifikatsiooninõuete loomine pühapäevakooli ja noorteringi juhtidele. 1939. a lõpuks tegutses EAÕK Noorsootöö Keskuse alluvuses ühtekokku 21 registreeritud noorteringi ühes 700 liikmetega. Noorsootöö Keskus likvideeriti oktoobris 1940.

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

- Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Sinod (1917–1945) EAA 1655.3.416,
139. Virumaa praost Aleksander Männik metropoliit Aleksandrile,
10.12.1940.
- EAÕK Haapsalu koguduse kirikukroonika EAA 1884.1.1, 50, 67, 77–79,
81–84, 153.
- EAÕK Halliste-Penuja koguduse 1884. a aruanne EAA 1960.1.33,
163–164.
- EAÕK Halliste-Penuja koguduse 1885. a aruanne RA, EAA 1960.1.33,
165–166.
- EAÕK Halliste-Penuja koguduse 1900. a aruanne EAA 1960.1.33,
221–222.
- EAÕK Juuru koguduse kirikukroonika EAA 1886.3.57, 14.
- EAÕK Jõõpre koguduse kirikukroonika EAA 1921.1.65, 14–50.
- EAÕK Jõõpre koguduse 1889. a aruanne EAA.1921.1.40.
- EAÕK Kavilda koguduse kirikukroonika EAA 1931.1.14, 38–44.
- EAÕK Laiksaare kogudus. Ülevaade koolide kohta 1903/1904 õppeaastal. EAA.1942.1.5.

- EAÕK Põltsamaa koguduse kirikukroonika EAA 1941.1.41, 2, 7, 11, 12, 17–19, 21, 24–25.
- EAÕK Laatre koguduse kirikukroonika (leidub Põltsamaa kirikukroonika lõpus lk 23–56)
- EAÕK Lihula koguduse kirikukroonika EAA 1894.1.5: 234, 257–258, 287
- EAÕK Väandra koguduse 1907. a aruanne EAA 1998.1.1, s.n.
- E. Ap.-Õigeusu Noorsootöö Keskuse 1939/40 aasta tegevuse ülevaade (1.IV.1939–31.VIII. 1940)” ERA 1108. 7.233, 12.
- E.Ap. -Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse 1939/40. a tegevuskava ERA 1108.7.233, 12.
- E.Ap.-Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse 1940/41. a tegevuskava ERA 1108.7.233, 14.
- E.A.Õ.K. Noorsootöö Keskus Haridusministeeriumile, 25. septembril 1939 ERA 1108.7.233, 2.
- Eesti Ap.-Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskuse kodukord ERA 1108.7.233, 27–29.
- Haridusministeeriumi Noorsoo ja Vabahariduse osakonna direktori Johannes Vellerindi 11. juuni 1940 kiri nr 617-6 EAÕK Noorsootöö Keskusele ERA 1108.7. 233, 20–21.
- Kirjavahetus Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Noorsootöö Keskusega rahaliste toetuste, noorteringide tüüppõhikirja kinnitamise ja piiriäärsete vaimulike konverentsi korraldamise asjus. ERA 1108.7.233, 1-29.
- Seadlus suurte majade natsionaliseerimise kohta. ERA R-3.3.41. s.n.

Muhu muuseum (MM)

Hellamaa kroonika (vn k *Церковная летопись по Гелламской Петро-Павловской церкви с 1850 по 1915 год*) JSM_1135, 1 Ar 3007, 3

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Sinodi allorganisatsioon “Noorsootöö Keskus” likvideerimise materjal.“ H. Tõnisoo kiri linna- ja maakonnavalitsustele 25.10.1940, s.n. TLA.R-1.12-I.112.

Peapiiskop Hermani isiklik arhiiv (AHHA), Kuopio.

Kirjetokirjeitä, yleiskirjeitä, paimenkirjeitä, kirjeenvaihtoa, valtakirja, srk: n tilinpäätöksiä ja käsikirjoituksia 1925–1953 Kuopio. Pöytäkirja tehty Eestin, Latvian ja Suomen piispain kokouksessa Petserin kaupungissa, Eestissä syyskuun 23-25 päivinä 1938: s.n. AHHA Kaust 6.

Georg Alliku isiklik arhiiv (GAIA)

Летопись Лайской Рождество-Богородицкой церкви составленная священником Константином Богдановым в 1893. Списана в эту книгу без изменений из особой тетради (1893–1946)

Andrei Sõtšov isiklik arhiiv (ASIA)

Kaljukosk, August. 1998. „Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. Eesti Piiskopkonna Nõukogu ja Sinod (Kirikuvalitsus) ajavahemikul 1919–1982. a.“ Tallinn. Koopia masinakirjast

Ümarik, Joann. 1983. „Elutee“ 1.–2. kd. Tallinn. Masinakirjakoopia

Kirjandus ja publitseeritud allikad

Aav, Hermann. 1909. „Elu-kewade: Mõtted ja soovid“. Tartu: K. Sööt.

Aleksander, Mitropoliit, Laar, Anton, Kuusik, Timotheos. 1926. „Ap.-õigeusu eest. Üleskutse usuwendadele ja -õdedele“. *Uus Elu*, 2, 1–2.

„Andmeid Pärnu praostkonna elust“. 1931. *Uus Elu*, 6, 4.

„Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. 1940. *Riigi Teataja*, 77: artikkel 745.

„E.A.Õ. Kiriku I noortepäevad Kuressaares 12.–14. augustini 1939“. 1939. Tallinn: F-ma J. Ratasseppa trükk.

„E.A.Õ.K. Pärnumaa praostkonna I Noortepüha 7. augustil 1938. a“. 1938. Pärnu: Päevalehe trükk.

„Eesti ap.-õigeusu Kiriku esinduskogu protokoll“. 1939. *Elutõde*, 17, 185–186.

„Eesti Apostliku õigeusu Kiriku põhimäärus. Alus: Kirikute ja usuühingute seadus“. 1935. *Riigi Teataja*: 107–1934. Tallinn: Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:252158>

„Eesti Ap.-Õigeusu Kirikuseadus“. 1922. Tartu: G. Roht'i trükikoja trükk.

„Eesti Apostliku-usu kiriku kongress 1–4. sept. 1920 a. Tallinnas“. 1920. *Uus Elu*, 4, 6.

„Eesti Apostlik-õigeusu kiriku lauluraamat“. 1922. Tartu: EAÕK Sinod.

„Eesti ap.-õigeusu Sisemisjoni 1928. a. aruanne“. 1929. *Uus Elu*, 5, 13.

Freeze, Gregory. 2017. „Globalization in Imperial Russia“.

Отечественная История. Вестник СПбГУ. История. Вып. 1, 4–17. Engelhardt, Jeffers. 2015. *Singing the Right Way: Orthodox Christians and Secular Enchantment in Estonia*. Oxford: Oxford University Press.

Grünberg, Vladimir. 1938. „Noortelaagrid ja rahva üldine areng“. *Elutõde*, 22, 249.

- Grünthal, Timotheos. 1952. „Metropoliit Aleksander Eesti-Apostliku õigeusu Kiriku peana“. *Eestimaa metropoliit Aleksander 80. 1872–1952*. Tumba: E. Sandström.
- Hermann, Arkkipiispa. 1929. „Virosta“. *Aamun koitto*, 22, 243.
- Kevätkukka, H. 1930. „Viron kirkko ponnistelee“. *Aamun Koitto*, 14, 108.
- „Kiriku ja riigi vahekord Eestis“. 1924. *Uus Elu*, 2, 6–7.
- „Kirikuelu teateid. Tallinnast“. 1934. *Usk ja Elu*, 3, 62–63.
- „Kirikuelu teateid. Walgast“. 1934. *Usk ja Elu*, 3, 63.
- „Kirikukogu otsused“. 1921. *Uus Elu*, 4, 27–28, 30.
- „Kirikunoorte tegelased olid koos“. 1939. *Elutõde*, 23/24, 260.
- Klasberg, Kirill. 1929. „Peetud Maaritsa koguduse Noorte-pühäl 3.11.29.“ *Uus Elu*, 1, 5.
- „Koguduste aruanded“. 1925. *Uus Elu*, 3–4, 13.
- „Koguduste aruanded“. 1926. *Uus Elu*, 1, 11.
- Kokla, Konstantin. 1938. „Järelsõna“. *Usk ja Elu*, 11, 172.
- Kokla, Konstantin. 1939. „Noorteringi korjandus“. *Usk ja Elu*, 2, 2.
- „Kreeka-katoliku (Wene õigeusu) kiriku valitsuse ja koguduse omavalitsuse ajutine korraldus“. 1919. *Riigi Teataja*, 72, 227.
- Kursuslane. 1932. „Usuteaduslikkudest kursustest Tallinnas“. *Uus Elu*, 10, 3.
- „Kõik on palutud Eesti ap.-õigeusu Kiriku ülemaalsele noorte päevadele Kuressaares“. 1939. *Elutõde*, 13/14, 155.
- Külaline. 1930. „Haanjast“. *Uus Elu*, 5, 15.
- Laar, Anton. 1930. „Eesti ap.-õigeusu kiriku õppekapital“. *Uus Elu*, 2, 3.
- Laar, Anton. 1932. „Eesti Ap.-õigeusu noorsooliidu asutamine“. *Uus Elu*, 2, 4–5.
- Laar, Anton. 1923. „Kuidas väljaspool koolitunde usuõpetust anda“. *Uus Elu*, 10; 15–16.
- Laar, Anton. 1929. „Mõned soovid ja ettepanekud möödunud täiskogu puhul“. *Uus Elu*, 8, 4.
- Laar, Anton. 1925. „Pühapäewakoolide korraldamise alused“. *Uus Elu*, 5, 9.
- Laar, Anton. 1927. „Usuõpetus ja pühapäeva koolid“. *Uus Elu*, 5–6, 4–5.
- „Laialisemaks tutvustamiseks“. 1921. *Uus Elu*, 2, 1–12.
- „Muhu-Rinsist“. 1925. *Uus Elu*, 5, 7.
- „Märkmed koguduse elust“. 1931. *Uus Elu*, 8, 8.
- „Noortejuhtide arutused. Lühendatud protokoll nende koosoleku üle Pärnus 8. aug. 1938“. 1938. *Usk ja Elu*, 11, 172.

- Paavel, Joann. 1913. „Leeriõpetuse küsimus“. *Usk ja Elu*, 48, 575. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=uskjaelu19131203.1.11&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->
- „Piiskop Platoni esimene saatekiri vaimulikkudele ja kõigile kirikute-gelastele”. 1924. *Uus Elu*, 8, 3.
- „Pärnu Issandamuutmise koguduse eraleeripüha ja vabaõhujuma-lateenistuse Laululeht Jaanipäeval, 24. juunil 1930. aastal”. 1930. Pärnu: „Kultuuri“ trükk.
- „Pärnu Issandamuutmise kiriku Leeripüha laululeht 1928 aastal 27 mail – Esimesel Suwiste pühal“. 1928. Pärnu: „Oma“ trükk.
- „Pärnu Issandamuutmise koguduse 1927. aruanne”. 1928. *Uus Elu*, 2/3, 11.
- „Pärnu Issandamuutmise kogudus 1928. aastal. Kiriku teated”. *Uus Elu*, 1929, 1, 8.
- „Pärnu Issandamuutmise kogudus 1929. aastal.“ *Uus Elu*, 1930, 1, 6.
- Päts, Nikolai. 1937. „Sangar ja märter. Piiskop Platon esimesi võitlejaid Eesti iseseisvuse eest”. *Elutõde*, 2, 13–14.
- Päts, Nikolai. 1940. ”Storkatter: dramaatiline lugu Vikingite ajastust”. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Päts, Nikolai. 1938. „Täit tähelepanu noorsoo usulisele kasvatusele”. *Elutõde*, 21, 233–234.
- Päts, Nikolai. 1935. *Valgeil õil: lüürika ja eepika*. Tartu: Noor Eesti.
- Rimestad, Sebastian. 2012. *The Challenges of Modernity to the Orthodox Church in Estonia and Latvia (1917-1940)*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- „Ringvaade“. 1929. *Uus Elu*, 8, 7.
- Ristkakk, Vassili. 1935. „Kirikuelu teateid. Jooni Saare- ja Muhumaa praostkonna aruandest 1934 aastal”. *Usk ja Elu*, 8, 145–147.
- Ristkakk, Vassili. 1925. „Saare maakonna ap.-õigeusu kogudused 1924 aastal”. *Uus Elu*, 5, 8.
- Ristkakk, Vassili. 1930. „Saare- ja Muhumaa praostkonna 1929.a. aruanne“. *Uus Elu*, 12, 17.
- Ristkakk, Vassili. 1931. „Saare ja Muhumaa praostkonna aruanne 1930. a. eest“. *Uus Elu*, 11, 5–6.
- Ristkakk, Vassili. 1932. „Saare- ja Muhumaa praosti aruanne 1931. a. eest.” *Uus Elu*, 9, 6.
- Ristkakk, Vassili. 1933. „Saare- ja Muhumaa praosti aruanne a 1932“. *Usk ja Elu*, 9, 9.
- Rohtmets, Priit. 2018. *Riik ja usulised ühendused*. Toimetaja Ringo Ring-vee, kujundaja Kalle Toompere. Tallinn: Siseministeerium.

- Rõbakov (Randvere), Joann. 1927. „Weel pühapäeva koolidest“. *Uus Elu*, 7, 7–8.
- Rändaja. 1926. „Kirikuteenrite ettevalmistamise küsimus.“ *Uus Elu*, 11–12, 8.
- „Saare- ja Muhumaa ap.-õigeusu koguduste praostkonna täiskogu koosolek, 8. augustil 1929. a.“. 1929. *Uus Elu*, 9, 7.
- „Saare- ja Muhumaa Praosti aruanne 1933 a. peale“. 1934. *Usk ja Elu*, 6, 111.
- „Se hommikupoolse ja ainsa Apostliku ja Õige risti Kogudduse usutunnistus leeri leri laste õpetuseks. Vene kelest ma keelde ümberpandud 1866 aastal“. 1868. Riia: Ernst Plateze koda.
- Schvak, Toomas. 2011. „Õigeusu vaimulikkonna ettevalmistamisest Eesti Vabariigis 1918–1940“. *Usuteaduslik Ajakiri*, 1, 70–86.
- „Tallinna I.-Muutmise koguduse arwustik“. 1926. *Uus Elu*, 2, 11.
- „Tallinna Issanda-Muutmise koguduse elust“. 1930. *Uus Elu*, 2, 5.
- „Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1928. aasta aruanne“. 1929. *Uus Elu*, 4, 7.
- „Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1931. a aruanne“. 1932. *Uus Elu*, 4/5, 15.
- „Tallinna Issanda-Muutmise koguduse 1932. a aruanne“. 1933. *Usk ja Elu*, 2, 16.
- „Tallinna Issandamuutmise koguduse 1934. a aruanne“. 1935. *Usk ja Elu*, 3, 46.
- Tamm, Eugen. 1938. „Kirik ja noored. Kirikunoored vajavad organiseerimist“. *Elutõde*, 6, 65.
- „Teated kogudustest. Saare- ja Muhumaa praostkond 1925“. 1926. *Uus Elu*, 5–6, 15.
- „Teated Walga Eesti Ap.-Õigeusu kirikust ja kihelkonnast 1915 a.“ 1926 (autor: trükiviga, peaks olema 1925). *Uus Elu*, 3–4, 15.
- Tõnisson, Jakob. 1928. „Kiriku keskwalitsuse tähtsus“. *Uus Elu*, 4–5, 11–13.
- „Usuihingute ja nende liitude seadus“. 1925. *Uus Elu*, 11–12, 5–8.
- „Uut hoogu noorsootööle“. 1939. *Elutõde*, 15/16, 170.
- „Valga Eesti peakiriku ap. õigeusu kog. 1932. a. aruanne“. 1933. *Usk ja Elu*, 1, 16.
- Veski, Liisi. 2023. „Towards stronger national unity: statist ideas in Estonian nationalism during the Era of Silence (1934–40)“. *Journal of Baltic Studies*, 4, 1–23.
- Wahter, Mihhail. 1914. „Tõsine Kristuse Kogudus. Õpiraaamat koolidele ja leerilastele. N. Warshanski järele kokkseadnud“. Haapsalu: M. Tamwerk'i trükk.

- „Walga ar.-õigeusu koguduse 1931. a. aruanne”. 1932. *Uus Elu*, 1, 7.
- ”Walga linna Eesti Peakiriku Apostliku-Õigeusu koguduse Suwiste-Nelipüha ja leerilaste õnnistamispäewa laulud”. 1935. Valga: J. Meisteri ja O. Lepiku ühend. trükikoda.
- „Walga linna Eesti Peakiriku koguduse laulud leerilaste õnnistamise päevaks Taevaminemise pühal, 5. mail 1932. a“. 1932. Valga: J & O. Lepiku trükk.
- „Õigeusu Kirikuseadused. 1917-1918 aastal Moskwas peetud Ülemaailmlise Õigeusu Kirikukogu (Sobori) korraldused“. 1918. Tartu: G. Roht, end. K. Sööt.
- Üks pealtvaataja. 1925. „Tallinnast.“ *Uus Elu*, 6, 4, 6-7.
- „2. aprilli Eesti Ar.-Õigeusu Kiriku Esinduskogu protokoll “. 1937. *Elutõde*, 9, 110.
- „XXVI съездъ духовенства Рижской епархіи“. 1905. *Рижские епархиальные ведомости*, 20, 912, 920, 928. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/01/ef/01ef5320-4c59-400a-bc1f-15835bd54b1a.pdf> (17.3.2023).
- „XXVII Епархіальный Съездъ духовенства Рижской епархіи“. 1908. *Рижские епархиальные ведомости*, 24, 828–832, 843–850. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/3f/77/3f77d4c7-4120-4384-a08f-a76a58d759eb.pdf> (17.3.2023)
- Исаков, Сергей. 1996. „Русские в Эстонии: 1918–1940: историко-культурные очерки.“ Тарту: Комри.
- „Второй Пастырский Съездъ Нарвской Епархіи въ г. Нарвъ 10–11 августа 1939 года. (Выписки изъ протокола)“. 1939. *Православный Собеседник*, 9, 126–127.
- „Домашняя бесѣда о нуждахъ епархіи Преосвященнѣйшаго Арсенія, Епископа Рижскаго и Митавскаго, съ о.благочинными депутатами XXI епархіального съѣзда“. Бесѣда эта воспроизведена депутатомъ XXI Епархіального съѣзда благочиннымъ священникомъ Ѡ. Либеровскимъ. 1888. *Рижские епархиальные ведомости*, 22, 701–702 <https://ya.ru/archive/catalog/9b61ce6a-7088-4d05-90c9-4ac5ee19cbba/25> (3.3.2024).
- Иоаким, Архимандрит, Плисс Владимир. 1897. *Высокопреосвященный Арсений (Брянцев) архиепископ Рижский и Митавский и десятилетнее управление его Рижской епархией: историко-статистическое исследование*. Рига: Л. Бланкенштейн.
- „Курсы Закона Божія дня взрослыхъ“. 1937. *Православный Собеседник*, 12, 175.

- „Курсы Закона Божия для взрослыхъ (Вечерние Богословские курсы)“. 1939. *Православный Собеседник*, 8, 112.
- „Наказы Эстонской Ап. Православной Церкви. Издание Нарвского Епархиального Совета. Таллинн, 1939 г, 4.“ 2010. *Православие в Эстонии. Исследования и документы* 2, 77. Сост. прот. Николай Балашов, С. Л. Кравец. Москва: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“.
- „На чаше весов. Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия“. 1999. Под редакцией Пеэтера Вареса и Ольги Журьяри. Таллинн, Евроуниверситет.
- „О катехизических поучениях пастырей к прихожанам“. 1890. *Рижские епархиальные ведомости*, 15–16, 449–454. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/26/e7/26e75a9c-4462-4362-9cd4-171d22cd8449.pdf> (17.3.2023)
- „Отчетъ Рижскаго Православнаго Петропавловскаго Братства за 1908 годъ“. 1909. *Рижские епархиальные ведомости*, 24, 12–13.
- „По вопросамъ церковнаго управленія. Отчетъ о результатахъ постановленій съѣздовъ 1905 и 1908 года“. 1910. *Рижские епархиальные ведомости*, 24, 778–783. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/86/45/86455a96-d7e5-4e04-83ce-d17c776ae773.pdf> (17.3.2023)
- Православная энциклопедия 2. 2001. Москва: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“.
- Пярт, Ирина. 2021. „Педагогическая деятельность Русского студенческаго христианскаго движения в Эстонии 1920-1940-х гг“. Эстонская Православная Церковь: 100 лет автономии, 340–359. Таллин: прот. Игорь Прекуп.
- „Церковная жизнь въ Эстоніи. Церковная жизнь“. 1936. *Православный Собеседник*, 8, 110.
- „Церковная жизнь. Эстония. Протоколы заседания Собора Эстонской. ап.-православной Церкви (Союза) от 15–17 июня 1932 г. Протокол № 4“. 1932. *Православный Собеседник*, 9–10, 122.
- Щукин, Василий. 1908. „Дѣятельность духовенства рижской епархіи въ первыя десятилѣтія ея существованія. Дѣятельность просвѣтительная. (Обученіе въ школахъ, катехизація, законоучительство)“. *Рижские епархиальные ведомости*, 1, 16. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/32/fc/32fc645b-1e03-4a0a-b24c-101f733251b7.pdf> (17.3.2023)